

Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον

Ελίτα Φώκιαλη

Απόφοιτος ΠΜΣ: Παιδικό βιβλίο και Παιδαγωγικό Υλικό ΤΕΠΑΕΣ Παν/μίου Αιγαίου

Σε ένα ολοένα αυξανόμενο αριθμό ελληνικών και ξένων εικονογραφημένων βιβλίων για παιδιά εντοπίζονται ριζοσπαστικά (radical) χαρακτηριστικά αναφορικά με το γραφιστικό περιβάλλον, τις αφηγηματικές τεχνικές και τη θεματολογία. Η παρουσία μη παραδοσιακών χαρακτηριστικών ερμηνεύεται στο πλαίσιο μεταμοντέρνων θεωρητικών προσεγγίσεων, με βάση τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της σύγχρονης εποχής και ειδικότερα με βάση τις αρχές της ψηφιακού επικοινωνιακού πλαισίου: διαδραστικότητα (interactivity), συνδεσιμότητα (connectivity) και πρόσβαση (access). Η εμπειρική διερεύνηση των ριζοσπαστικών αλλαγών που παρατηρούνται στα βραβευμένα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής 2004-2008, οδηγεί στον εντοπισμό χαρακτηριστικών που αποτυπώνουν ψηφιακές επιδράσεις και υποδεικνύει την ύπαρξη ενός ραγδαία μεταβαλλόμενου τοπίου στο χώρο των ελληνικών βραβευμένων λογοτεχνικών βιβλίων για παιδιά που όμως, σε αντίθεση με τα βιβλία που έχουν βραβευτεί με το Caldecott Medal, δεν περιλαμβάνει έργα αντιπροσωπευτικά του όρου 'Ριζοσπαστική Αλλαγή' σε πλαίσιο ολιστικό.

1.Το ραγδαία μεταβαλλόμενο τοπίο των εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων

Ο κόσμος αλλάζει και μαζί του αλλάζει η λογοτεχνία. Με την ανάδειξη της πολυτροπικότητας σε θεμελιώδη παράμετρο του σύγχρονου επικοινωνιακού πλαισίου (Kress & van Leeuwen 1996), γενιέται μια νέα μορφή τέχνης 'από την τήξη εικόνας, ήχου και κειμένου σε ένα μάγμα, με στόχο την πρόκληση εντυπώσεων που απευθύνονται σε πολλές αισθήσεις'(Bolter, 1991:38). Νεότευκτη η λογοτεχνική αυτή κειμενικότητα αμφισβητεί τις ίδιες τις αρχές της (ενότητα, γραμμικότητα, συνεκτικότητα και συνοχή) και παρά την επιστράτευση όρων όπως 'κυβερνολογοτεχνία' ή 'διαδραστική λογοτεχνία που αποπειράται να την ορίσουν, παραμένει εξαιρετικά ρευστή ως προϊόν ενός δυναμικού μετασχηματισμού που βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οι αλλαγές που συνοδεύουν την έλευση της ψηφιακής εποχής είναι πολύ ριζοσπαστικές ώστε να περάσουν απαρατήρητες αλλά και πολύ μταιχιμακές ώστε να μπορέσουν εύκολα να διερευνηθούν. Με τη χρήση του διαδικτύου να εξαπλώνεται εκθετικά και τη νέα γενιά αναγνώστων να ξετυλίγει μπάρες κύλισης για 'να ερμηνεύσει, να διαπλεύσει, να διαμορφώσει και να γράψει' (Aarseth,1997), αναπόφευκτα προβάλλει ο προβληματισμός για το ρόλο του συγγραφέα και του αναγνώστη αλλά και η ανησυχία για την τύχη του βιβλίου. Μια ανησυχία εύλογη γιατί το βιβλίο, ως μέσο επικοινωνίας (το πρώτο μαζικό) αλλά και ως 'τέλεια εφαρμογή της τεχνολογίας' (Pressman, 2008) είναι επόμενο να επηρεάζεται από ό,τι συμβαίνει στο πλαίσιο της 'πανταχού παρούσας επικοινωνίας' (Negroponte, 1996).

Όμως αν κάτι μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο προβλέψιμο στη διαδρομή που οδηγεί από το Γουτεμβέργιο στη μετατυπογραφική εποχή (Turkle, 1995), είναι το ότι στη λογοτεχνία -και πολύ περισσότερο στην παιδική-, το τέλος του βιβλίου δε διαφαίνεται στον ορίζοντα. Έντεκα χρόνια έχουν περάσει από τις Ελεγγείες του Γουτεμβέργιου του Sven Birkets και 17 χρόνια από την εποχή που ο Robert Coover υπέγραψε το άρθρο The End of Books στην εφημερίδα The New York Times. 'Αν η λογοτεχνία είναι τέκνο της τυπογραφίας, τότε το τέλος της μιας θα επιφέρει το σβήσιμο της άλλης' προέβλεπε στις αρχές του αιώνα ο Alvin Kernan (2001: 202-237). Εν τούτοις οι περισσότεροι από τους φόβους των συγγραφέων δεν έχουν στο μεταξύ επιβεβαιωθεί. Η υλικότητα ποτέ μέχρι σήμερα δεν έπαψε να ορίζει την υπόσταση του βιβλίου και αν κάτι προκάλεσαν οι κατά καιρούς τεχνικές μεταμορφώσεις του (πάπυρος, αρχαίο χειρόγραφο, κώδικας, έντυπη μορφή), ήταν συγγραφικούς πειραματισμούς και μεταβολές στις αναγνωστικές συμπεριφορές (Unsworth et al., 2005:6).

Από την άλλη μεριά, η διατήρηση της ράχης και του εξωφύλλου δε σημαίνει έλλειψη ανταπόκρισης του συμβατικού βιβλίου στην πρόκληση των νέων τεχνολογιών. Ένα ξεφύλλισμα της πρόσφατης ελληνικής και ξένης εκδοτικής παραγωγής αποκαλύπτει ότι ένας συνεχώς αυξανόμενος αριθμός εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων γίνεται πεδίο ανατροπών και τολμηρών καινοτομιών σε μια εποχή που ευνοεί τους μετασχηματισμούς επειδή 'επιτρέπει σε διαφορετικά μέσα να παράγουν διαφορετικά αναγνωστικά περιβάλλοντα, διαφορετικούς αναγνώστες και διαφορετικές αναγνωστικές πρακτικές' (Raley, 2001). Σε ένα πλαίσιο πλουραλιστικό (και γι' αυτό σύμφυτο με τις πολυσυλλεκτικές πρακτικές της 'ύστερης εποχής της τυπογραφίας') διαμορφώνεται το σύγχρονο τοπίο της παιδικής λογοτεχνίας. Στον πολιτισμικό αυτό χώρο που είναι ταυτόχρονα 'ορθόδοξος και ριζοσπαστικός, ανατρεπτικός και οργανωμένος με τάξη', οι παραδοσιακές δομές συνυπάρχουν με τα προϊόντα της ψηφιακής κουλτούρας (Reynolds 2007:3, Gee 2003, Mitchell 1994). Εννοείται πως ο κανόνας κυριαρχεί: τα περισσότερα βιβλία έχουν ευκρινώς σχεδιασμένη αρχή, μέση και τέλος, παρουσιάζουν παθητικά τις πληροφορίες και υπαγορεύουν σειριακές αναγνώσεις, χωρίς καμία (ή με μικρή) δυνατότητα ελέγχου από πλευράς αναγνώστη.

Στον αντίποδα, διαμεσικά υβρίδια (cross-medial hybrids), προϊόντα της αυτονομίας της πληροφορίας από τους υλικούς περιορισμούς που θέτουν τα έντυπα μέσα διακίνησής της, μετακινούνται από το χαρτί στα άυλα bytes του σκληρού δίσκου στοιχειοθετώντας μια εμπειρία της ανάγνωσης που προκύπτει 'από την ανάληψη της ευθύνης του αναγνώστη για την πλοήγησή του' (Mackey 1994, Miller 2002). Χαρακτηριστικά παραδείγματα των πολυμεσικών αυτών εγχειρημάτων (transmedia projects) είναι τα εφηβικά βιβλία που αναπτύσσονται σε πολλαπλές πλατφόρμες (multi-platform books). Διαδραστικά έργα όπως τα Cathy's Book: If Found Call (650) 266-8233 (Stewart & Weisman, 2006), Skeleton Creek (Carman, 2009), 39 Clues: Ο λαβύρινθος των σκελετών (Riordan, 2008) και The Amanda Project (Lennon, 2009), προτρέπουν τους νέους να οδηγήσουν την ιστορία από την τυπωμένη σελίδα στον κυβερνοχώρο και να επεκτείνουν την αναγνωστική εμπειρία συγκροτώντας ηλεκτρονικές αναγνωστικές κοινότητες (net communities), συζητώντας on-line για το βιβλίο, συμμετέχοντας ως συν-συγγραφείς στη δημιουργία του και προωθώντας γενικότερα τη δυναμική εμπλοκή ποικίλων επικοινωνιακών μέσων με συνεκτικό ιστό τις έντυπες ιστορίες (Turkle, 1995, Dresang, 1999: 214, Jenkins, 2006, Γιαννικοπούλου & Φώκιαλη, 2009).

Κάπου ανάμεσα στην παράδοση και την ανατροπή, συμβατικά εικονογραφημένα παιδικά βιβλία με ριζοσπαστικά (radical) χαρακτηριστικά στο σχεδιασμό, τη δομή και τη θεματολογία διεκδικούν το δικό τους μερίδιο σε ένα μέλλον που 'έχει φθάσει αλλά είναι άνισα διανεμημένο' (Gibson, 2007). Συνεπώς στις επιταγές της μεταμοντέρνας εποχής που απεχθάνεται την περιχαράκωση των διαφόρων κειμενικών μορφών και τη

δογματική αφοσίωση σε συγκεκριμένα αισθητικά στυλ (Γιαννικοπούλου 2008:55), τα ασυνήθιστα αυτά έντυπα βιβλία 'παίζουν, μεταθέτουν, ακυρώνουν ή επαναδιοργανώνουν τα παραδοσιακά μοτίβα' με τρόπο ώστε να αποδεσμεύουν τον αναγνώστη από τους στερεότυπους τρόπους πρόσληψης των λογοτεχνικών κειμένων' και να προτείνουν ένα διαδραστικό επικοινωνιακό μοντέλο συγγραφής και πρόσληψης της λογοτεχνίας (Οικονομίδου, 2000: 272, Wiesner 1992: 421).

Αν και στην πλειοψηφία τους εξακολουθούν να είναι οργανωμένα λογοκεντρικά, τα συγκεκριμένα βιβλία απομακρύνονται από τις παραδοσιακές δομές τις οποίες υπονομεύουν και κάποτε ανατρέπουν. Για παράδειγμα, η ανατροπή είναι παρούσα στο έργο Open Me....I'm a Dog (Spiegelman, 1997) (με το ίδιο το βιβλίο να είναι πρώην σκύλος και να προσπαθεί απεγνωσμένα να επανέλθει στην αρχική του κατάσταση) αλλά και στο πολυφωνικό Diar Diary (Fanelli, 2001) (ένα ημερολόγιο που γράφεται από τη μικρή Λούσι και παράλληλα από μια αράχνη, μια πασχαλίτσα, ένα ζευγάρι μαχαιροπήρουνα και διάφορους άλλους 'χαρακτήρες'). Στο ίδιο 'κλίμα' και η Clarice Beab (That's me, Child 2000) προσκαλεί τον αναγνώστη στο χαστικό κόσμο της την ίδια στιγμή που τα Τρία γουρουνάκια, στο ομώνυμο βραβευμένο με Caldecott Medal βιβλίο του David Wiesner, δραπετεύουν στα περιθώρια των τυπωμένων σελίδων για να εξερευνηθούν ένα απροσδιόριστο λευκό χώρο πολλαπλών αφηγήσεων και να δημιουργήσουν το δικό τους τέλος στην ιστορία. Αλλά και ορισμένα από τα σύγχρονα παραμύθια, με όχημα το χιούμορ, οργανώνουν συχνά μια ποιητική της ανατροπής πλήττοντας ορισμένες στερεότυπες αντιλήψεις όπως συμβαίνει στα -ανυπεράσιστα μπροστά στο στερεότυπα αγαθάρικο γουρούνι- Τρία λυκάκια του Ευγένιου Τριβιζά αλλά και στο παραμύθι της Μάϊρας Παπαθανασοπούλου Εχω ράμματα για τη γούνα σου όπου παίρνουν μέρος όλοι οι λύκοι των γνωστών παραμυθιών.

Τα ριζοσπαστικά αυτά βιβλία δίνουν την αίσθηση 'φάσεων' ή 'στιγμιούπων' σε μια δυναμική διαδικασία που είναι απόλυτα συμβατή με τη ρευστότητα της μεταμοντέρνας εποχής αλλά και με τη φύση της σύγχρονης παιδικής λογοτεχνίας που χαρακτηρίζεται από ποικιλία, μεταβλητότητα και ετερογένεια (Ewer, 2000:10). Ως πολιτισμικά προϊόντα της τελευταίας, τα μη παραδοσιακά έργα σε καμιά περίπτωση δεν προσφέρονται για τυπολογίες κατηγοριοποιήσεις και το μόνο που επιδέχονται προς το παρόν είναι ομαδοποίηση των επί μέρους χαρακτηριστικών τους (Dresang, 1999).

Μια πρώτη ομάδα καινοτόμων χαρακτηριστικών σχετίζεται με την παράμετρο της διαδραστικότητας και προέρχεται από τη διαπλοκή ποικίλων σημειωτικών τρόπων αλληλεπιδρούν αντί να συνυπάρχουν απλά. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που αφορούν στη μορφολογία των σύγχρονων βιβλίων όπως είναι π.χ τα πρωτοποριακά γραφιστικά, η απουσία γραμμικότητας, τα ψηλά επίπεδα συνέργειας λέξεων και εικόνων, κ.α. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα διαδραστικών έργων υπάρχουν πολλά. Στο βραβευμένο με Caldecott Medal βιβλίο του David Macaulay Black and White (1990) τέσσερις παράλληλες και αλληλοσυνδεόμενες χρονικά και χωρικά ιστορίες ('Seeing things', 'A waiting game', 'Problem parents' και 'Udder chaos') καταλαμβάνουν η καθεμία το ένα τέταρτο του κάθε δισέλιδου. Μια οικογένεια, ένα κοπάδι αγελάδες το ταξίδι ενός τραίνου και ένας δραπέτης συνυπάρχουν σε ένα βιβλίο που σπάει τις αφηγηματικές συμβάσεις και θέτει υπό αμφισβήτηση τις αντιλήψεις για το χρόνο, το χώρο και την εικόνα. Ανάλογοι κώδικες οργάνωσης του αφηγηματικού υλικού, με έμφαση στη διάδραση με το υλικό παρά στην βιωματική αποδοχή του μέσα από φαινομενικά ανεξάρτητες αλλά απόλυτα αλληλοεξαρτώμενες ιστορίες (Latham, 2000: 184) συναντώνται και σε άλλα μη γραμμικά βιβλία όπως είναι το Stinky Cheese Man and Other Stupid Tales (Scieszka & Smith, 1992) το Shortcut (Macaulay, 1999).

Κοινός τόπος των σύγχρονων ριζοσπαστικών βιβλίων είναι η λειτουργία του γραφιστικού τους περιβάλλοντος ως φορέας παραγωγής νοήματος. Στα εικονογραφημένα βιβλία του Peter Sis Ο Αγγελιοφόρος των Αστεριών (1996), Follow the Dream (2003) και Το Δέντρο της ζωής (2005) που αναφέρονται στο Γαλιλαίο, τον Κολόμβο και το Δαρβίνο αντίστοιχα, επιστρατεύονται ποικιλίες γραμματσοσειρών, τολμηρά παρακειμενικά στοιχεία και ψηλά επίπεδα συνέργειας κειμένου και εικόνων προκειμένου ο αναγνώστης να βιώσει την εμπειρία των ριζοσπαστικών οραμάτων των τριών ηρώων (Dresang, 1999: 20). Η Margaret και η Margarita, ηρωίδες του ομώνυμου βιβλίου (Reiser, 1993) μιλούν αγγλικά και ισπανικά αντίστοιχα, όμως τα γλωσσικά εμπόδια δε λειτουργούν απαγορευτικά για την επικοινωνία τους: στο δίγλωσσο αυτό κείμενο κάθε ζευγάρι μητέρα/κόρη μιλά την ίδια γλώσσα (μπλε για τα αγγλικά -κόκκινο για τα ισπανικά) μέχρι που κόκκινο και μπλε θα αναμιχθούν στο τέλος του βιβλίου. Το χρώμα πρωταγωνιστεί και στο εικονογραφημένο βιβλίο Red Thread (Nyrgen, 1988) από το οποίο απουσιάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά το λεκτικό κείμενο και η γραμμικότητα: μια κόκκινη κηλίδα κινείται απειλητικά από το εξώφυλλο προς τις σελίδες του βιβλίου, άλλοτε συμπιέζοντας στο σχηματισμό της εικόνας και άλλοτε διασχίζοντας τις απλώς. Αλλά και στα βραβευμένα με το Caldecot medal βιβλία Kitten's First Fool Moon και The Invention of Hugo Cabret οι Kenin Henkes και Brian Seltznick επιλέγουν την ασπρόμαυρη εικονογράφηση για να αποδώσουν αντίστοιχα το χρώμα μιας νύχτας με πανσέληνο και μιας ταινίας του βωβού κινηματογράφου.

Άλλες πάλι φορές τα συμβατικά βιβλία δανείζονται από το υπερκείμενο τα 'εύκαμπτα' στοιχεία των πολλαπλών επιλογών, των κόμβων, των συνδέσεων και των δικτύων (Landow, 1997: 2). Με τον τρόπο αυτό η διαδραστική ανάγνωση (interactive reading) εμφανίζεται στο χώρο του παιδικού βιβλίου: άλλοτε με την απλή της εκδοχή -επιτρέποντας στον αναγνώστη να διαλέξει το τέλος που του αρέσει περισσότερο και άλλοτε με πιο σύνθετες μορφές, αφήνοντας τα παιδιά να αποφασίσουν που θα κλικάρουν ('point and click') με τα μάτια και το μυαλό τους (Υαννικοπούλου, 2007.) Η συγγένεια με την υπερκειμενική λογοτεχνία είναι εμφανής σε βιβλία που η Elisa Dresang χαρακτηρίζει έντυπα υπερκείμενα (handheld hypertexts) όπως π.χ Τα Ογδόντα Οχτώ Ντολμαδάκια, Τα 33 Ρουμπίνια, Γράμματα και Ξόρκια για μια μάγισσα που δεν ήθελε να είναι μάγισσα αλλά και σε μια σειρά 'καλλιτεχνικών' βιβλίων (artist's books) τα οποία συνιστούν πρόκληση στις συμβάσεις (Υαννικοπούλου 2007, Hayles 2002: 65-75, Dresang 1999: 63).

Στο πλαίσιο μιας πολυμεσικής λογικής, κείμενα με ψηφιακό σχεδιασμό ενσωματώνουν ένα φάσμα εστιάσεων και εικονογραφικών επιλογών που δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν και προτείνουν μια πολυπλοκότερη εικόνα του κόσμου την οποία οι αναγνώστες κατανοούν μέσα από περισσότερες αφηγηματικές προσλαμβάνουσες. Τα χαρακτηριστικά των μη παραδοσιακών βιβλίων που σχετίζονται με την πολλαπλότητα φωνών και θεάσεων της πραγματικότητας, αποτελούν μια δεύτερη ομάδα αλλαγών. Στην κατηγορία των εικονογραφημένων βιβλίων που αφηγούνται την ίδια ιστορία από διαφορετικές οπτικές ανήκει το έργο του Anthony Brown Voices in the Park: το πάρκο παρουσιάζεται μέσα από τέσσερις διαφορετικές οπτικές -ισότιμα μοιρασμένες σε παιδικές και ενήλικες- και ο αναγνώστης προσπαθεί να γείσει νοηματικά χάσματα παλινδρομώντας ανάμεσα στις πολλαπλές εστιάσεις. Αλλά και με την πολυεστιακή εστίαση του βιβλίου της Μάρως Σφακιανοπούλου Από την καλή κι από την ανάποδη τα πράγματα δεν είναι εύκολα για

τον αναγνώστη ο οποίος καλείται να διαχειριστεί διαμετρικά αντίθετες όψεις του κόσμου και να αναρωτηθεί μαζί με το μικρό Πολύδωρα για τις σχέσεις του φαίνεσθαι με το είναι. Στο ίδιο πλαίσιο αλλαγών μπορούν τέλος να ενταχθούν και οι περιπτώσεις των πανοραμικών πλάνων και γενικότερα των ασυνήθιστων οπτικών που αιφνιδιάζουν (Madlenka's dog, Sis, 2002), προκαλούν δέος (Rome Antic, Sis 2006) ή και ίλιγγο ακόμα - όπως η 'βόλτα' του Philippe Petite στον εναέριο χώρο των δίδυμων πύργων (The Man who walked between the Tower, Gerstein 2007).

Περιλαμβάνοντας ένα ευρύ φάσμα αφηγηματικών πιθανοτήτων ένας μεγάλος αριθμός των σύγχρονων έργων δε φαίνεται να έχει μεγάλη σχέση με την 'επαναλαμβανόμενη, με παραλλαγές στο ίδιο θέμα' παιδική λογοτεχνία του παρελθόντος (Nikolajeva, 1998; Nodelman, 1985). Αυτός είναι και ο λόγος που τα σύγχρονα βιβλία δεν υπακούουν σε τυπολογίες: Στο βιβλίο της Μάστορη Η Χώρα με τις δυο πολιτείες και τις Μυγδαλένιες Κούκλες (1997) η μυθοπλασία συνδυάζεται με την πραγματικότητα, η λυρική εξομολόγηση με την επιστημονική ματιά και το λογοτεχνικό βιβλίο με το βιβλίο γνώσεων. Στο παρακείμενο του 'μελωδικού' βιβλίου Τα λόγια από μετάξι (Αναγνώστου, 2008) υπάρχουν πληροφορίες για την ενορχήστρωση και τα περιεχόμενα του CD που το συνοδεύει. Αλλά και στο Παιδί που ονειρευόταν μελωδίες (Λεονταρίτου, 2006) υπάρχει, πέρα από τη βιογραφία του Μότσαρτ, μια 'βιογραφία' της μουσικής που συνέθεσε όταν ήταν παιδί: οι απλές μουσικές φράσεις που παρεμβάλλονται στο κείμενο μπορούν να παιχτούν από τους νεαρούς μουσικούς αναγνώστες.

Η ανατροπή είναι παρούσα και στη θεματολογία των εικονογραφημένων (και όχι μόνο) παιδικών βιβλίων η οποία επεκτείνεται σε 'απαγορευμένες' -ή απλώς αγνοημένες- στο παρελθόν πολυπολιτισμικές, φιλοσοφικές και μεταμυθοπλαστικές θεματικές (Dresang, 1999: 137). Αυτή η 'υπέρβαση των ορίων' συχνά αφορά στη διαχείριση 'δύσκολων' θεμάτων όπως ο πόλεμος, η πολιτική και η βία, στην ανατροπή παγιωμένων αντιλήψεων, στην αναθεώρηση -έως και την πλήρη υπονόμηση- στερεοτύπων και τέλος στην έκφραση σύγχρονων, αντιταρξικών, αντιρατσιστικών και άλλων ριζοσπαστικών αντιλήψεων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα βιβλία της Αμάντας Μιχαλοπούλου Γιατί γεννήθηκα και Δυο Σπίτια με την πρωτοπρόσωπη αφήγηση που κατακλύζει με υποκειμενικότητα τα δύσκολα θέματα της γέννησης και του χωρισμού, Ο Ήλιος στον Κήπο του Κώστα Πούλου με τη δήθεν αδιαιεσολάβητη καταγραφή των σκέψεων και των συναισθημάτων του μικρού ήρωα που αφήνει να διαγραφούν ενδιαφέροντα ζητήματα σε σχέση με τον ανδρισμό (Οικονομίδου, 2004) και βέβαια το βιβλίο We are all in the Dumps with Jack and Guy (1993) όπου ο Sendak ανατρέπει τις αντιλήψεις για το τι είναι αποδεκτό και κατάλληλο να αποτελέσει θέμα εικονογράφησης.

2. Το θεωρητικό υπόβαθρο

Πώς φτάσαμε σε αυτά τα βιβλία; Φαίνεται πως τα σύγχρονα ηλεκτρονικά μέσα απλώς επέτρεψαν την εκρηκτική ανάπτυξη δυνατοτήτων του λόγου που είχαν ήδη αναγνωριστεί από την αρχαιότητα. Από την αρχαία εποχή κάθε μια από τις τρεις κυρίαρχες τεχνολογίες (πάπυρος, περγαμνή και τυπογραφία) συμμετείχε στον προσδιορισμό και τη διαμόρφωση μιας 'οικονομίας γραφής' που ως δυναμική σχέση ανάμεσα σε υλικά, τεχνικές, πολιτισμικές συμπεριφορές και χρήσεις, επαναπροσδιοριζόταν όποτε δεχόταν την πρόκληση του καινούριου. Όταν λοιπόν το έντυπο βιβλίο αντικατέστησε διαδοχικά τον κύλινδρο και τον κώδικα ο αρχαίος, προφορικός κυρίως, χώρος της γραφής εκτοπίστηκε από τον περισσότερο 'οπτικό' χώρο της μεσαιωνικής γραφής για να προσλάβει στη συνέχεια τα χαρακτηριστικά της γραμμικότητας, της σταθερότητας και της πανομοιότυπης αναπαραγωγικότητας (Bolter 1991: 35)

Σε όλη αυτή τη διαδρομή η 'διαφορετική' λογοτεχνία ήταν μονίμως παρούσα μέσα από μεμονωμένα αλλά τολμηρά εγχειρήματα. Ριζοσπαστικοί για την εποχή τους συγγραφείς της παιδικής λογοτεχνίας αποσπάρθηκαν από μια μακρά (και τώρα παραχημένη) παράδοση για να ακολουθήσουν νέους δρόμους και πρωτοποριακές κατευθύνσεις που οδήγησαν απευθείας στον εικοστό αιώνα και στο μοντερνισμό. Ως αποτέλεσμα, λογοτεχνικές συμβάσεις όπως η διάδραση, η μη γραμμικότητα, η λαβυρινθική δομή, οι αναδρομές στο παρελθόν, η συνδυαστική, οι δεσμεύσεις, η ανοιχτότητα, ο υβριδισμός και οι σημειωτικές αλληλεξαρτήσεις εντοπίζονται σε βιβλία του παρελθόντος που τάρσξαν τα νερά όταν πρωτοκυκλοφόρησαν και τα οποία σήμερα θεωρούμε 'κλασικά'.

Στο ερώτημα 'γιατί τώρα', οι μεταμοντέρνες κριτικές θεωρίες αναζητούν την απάντηση στις κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της παρούσας συγκυρίας. Στα σύγχρονα ανατρεπτικά βιβλία ο Lewis (2001: 88-91) εντοπίζει στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη ζωή στο μεταμοντέρνο κόσμο όπως η ασάφεια, η αποσπασματικότητα, (υβριδοποίηση, η μη κανονικότητα, η διακειμενικότητα και η παρωδία) ενώ σύμφωνα με τη Nikolajeva (1996) η υπέρβαση των ορίων από ένα ολοένα αυξανόμενο τμήμα της σύγχρονης παιδικής λογοτεχνίας οφείλεται στην αποτύπωση μεταμοντερνιστικών χαρακτηριστικών όπως ο ειδολογικός εκλεκτικισμός, η αποσύνθεση παραδοσιακών αφηγηματικών δομών, η πολυφωνία, η αυτοαναφορικότητα και η μεταμυθοπλασία. Στο πλαίσιο μιας μεταστρουκτουραλιστικής προσέγγισης η Mitchell (1994) βλέπει το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο να λειτουργεί, εξαιτίας της διαμεσολαβητικής του λειτουργίας ανάμεσα σε παιδιά και ενήλικες, ως δυναμικός καταλύτης στη διαδικασία των πολιτισμικών μετασχηματισμών της μεταμοντέρνας εποχής η οποία παίρνει μια 'εικονογραφική στροφή' (pictorial turn). Τέλος η θεωρία της Ριζοσπαστικής Αλλαγής, εξειδικεύοντας τις παραμέτρους του κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου που δρομολογούν και καθορίζουν τις αλλαγές στη λογοτεχνία, απομονώνει τις επιδράσεις του ψηφιακού περιβάλλοντος και μέσω μιας σύγχρονης ολιστικής προσέγγισης (spatial/temporal theory), θεωρητικοποιεί υπό τον όρο 'Ριζοσπαστική Αλλαγή', την ανταπόκριση του κόσμου του παιδικού και εφηβικού βιβλίου στην επανάσταση της πληροφορικής (Dresang, 1999: 56, Dresang 2005b : 299)

Παρέχοντας μια δυναμική μορφή γνώσης μέσω του διαδικτύου, η σύγχρονη τεχνολογία γεννά σύμφωνα με τη Dresang μια νέα μορφή κουλτούρας, αισθητή κυρίως στις νεότερες γενιές, η οποία επιδρά καταλυτικά στην παραγωγή των πολιτισμικών προϊόντων, επομένως και των βιβλίων. Συγγραφείς και εικονογράφοι της παιδικής λογοτεχνίας ενσωματώνουν στα έργα τους ψηφιακά χαρακτηριστικά επειδή ακριβώς διαπιστώνουν (και αποδέχονται) τις ραγδαίες αλλαγές που έχουν συμβεί στην αναγνωστική συμπεριφορά της γενιάς του διαδικτύου. Η γενιά αυτή με τη σειρά της ανταποκρίνεται στην αναγνωστική πρόκληση επειδή είναι εξοικειωμένη με τις αρχές της ψηφιακής εποχής διαδραστικότητα (interactivity),

συνδεσιμότητα (connectivity) και πρόσβαση (access) οι οποίες χαρακτηρίζουν τη 'συνομιλία' των με τα σύγχρονα μη γραμμικά, πολυμεσικά περιβάλλοντα. Πιο συγκεκριμένα:

Η διαδραστικότητα (interactivity) αναφέρεται στη σχέση του αναγνώστη με το βιβλίο και περιγράφει μια δυναμική, μη γραμμική, ασυνεχή, σύνθετη και σε κάθε περίπτωση υποκινούμενη από το χρήστη, συμπεριφορά απέναντι στη διαχείριση και αναπαράσταση της πληροφορίας (Dresang 2005b, :298). Ο όρος 'συνδεσιμότητα' (connectivity) αποδίδει την ύπαρξη συνδέσεων ανάμεσα σε ποικίλα πολιτισμικά προϊόντα (λογοτεχνικά κείμενα, εξωλογοτεχνικές μορφές τέχνης κ.α), και διαφορετικά (έντυπα και ηλεκτρονικά) επικοινωνιακά μέσα αλλά και ανάμεσα στους ίδιους τους αναγνώστες που ξεκινώντας από μια ολοένα εντεινόμενη αίσθηση 'κοινότητας', οδηγούνται στη συγκρότηση κοινωνικών δικτύων με λογοτεχνικό περιεχόμενο (Dresang, 1999/ 2005b: 298)

Τέλος η πρόσβαση (access) αφορά σε πληροφορίες, απόψεις, οπτικές και προοπτικές δεν ήταν προσπελάσιμες στο παρελθόν, αποτυπώνεται στη θεματολογία των βιβλίων και όπως είναι φυσικό οδηγεί σε ακόμα μεγαλύτερη ρευστοποίηση των ορίων ανάμεσα στην παιδική και την ενήλικη λογοτεχνία (Dresang, 2005a: 188)..

Οι αρχές της ψηφιακής εποχής υποδεικνύουν και την απάντηση στο ερώτημα γιατί οι επιδράσεις του ηλεκτρονικού περιβάλλοντος αποτυπώνονται με σχετικά μεγαλύτερη ευκρίνεια στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο. Είδος πρωτεύικό, εξαιρετικά ευέλικτο, ανοιχτό σε επιρροές άλλων λογοτεχνικών ειδών (χωρίς όμως να υποτάσσεται σε λογοτεχνικές συμβάσεις και κανονικότητες των τελευταίων), προσφέρεται για την καταγραφή ριζοσπαστικών αλλαγών εξαιτίας της ταυτόχρονης λεκτικής και εικονιστικής του διείσδυσής στον κόσμο των μικρών παιδιών: στην εποχή της προτεραιότητας του 'οπτικού' απέναντι στο 'λεκτικό', εισάγει νέους τρόπους αντίληψης και αναπαράστασης της πραγματικότητας, σηματοδοτεί την έναρξη της επικοινωνίας με μια νέα (χωρίς λόγια) γλώσσα και ανοίγουν διάλογο με τους νεαρούς αναγνώστες ζητώντας τους να κάνουν οπτικές και διανοητικές συνδέσεις και να εξερευνήσουν διαφορετικά επίπεδα σημασιών (Lewis 2001: 143, Γιαννικοπούλου 2008: 40, Dresang 1999: 93).

3.Μια εμπειρική θεμελίωση

Στο πλαίσιο του προβληματισμού αναφορικά με την παρουσία, εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων με στοιχεία ανανέωσης ή και ανατροπής, και στη βάση της υπόθεσης ότι τα λογοτεχνικά βραβεία αποτελούν ένα δείκτη των σημαντικότερων τάσεων της τρέχουσας εκδοτικής παραγωγής, η παρουσία χαρακτηριστικών που αποτυπώνουν ψηφιακές επιδράσεις διερευνήθηκε στα βραβευμένα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής 2004-2008 καθώς και στα αντίστοιχα βιβλία της ίδιας περιόδου που έχουν βραβευτεί με το Caldecott Medal. Με μεθοδολογικό εργαλείο ανάγνωσης που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο της θεωρίας της Ριζοσπαστικής Αλλαγής πραγματοποιήθηκε ανάλυση περιεχομένου σε 23 βραβευμένα βιβλία, με στόχο την καταγραφή μιας νέας δυναμικής στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας που υπερβαίνει τις υφιστάμενες δομικές, αισθητικές και αφηγηματικές κανονικότητες.

Από την έρευνα προέκυψε ότι, στο γραφιστικό περιβάλλον, τις συνδέσεις με άλλα επικοινωνιακά μέσα και τη θεματολογία των βραβευμένων, εικονογραφημένων παιδικών βιβλίων της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής 2004-2008, εντοπίζονται χαρακτηριστικά που αποτυπώνουν τις ψηφιακές αρχές της διαδραστικότητας (interactivity), της συνδεσιμότητας (connectivity) και της προσβασιμότητας (access). Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν εμφανίζονται ταυτόχρονα και ούτε με την ίδια ένταση στα επί μέρους έργα (και γι' αυτό δεν επιτρέπουν τη συγκρότηση μιας τυπολογίας σύγχρονων 'ριζοσπαστικών' παιδικών βιβλίων που έχουν τιμηθεί με λογοτεχνικά βραβεία), υποδεικνύουν όμως τη διάσταση της παιδικής λογοτεχνίας ως χώρου δημιουργίας στον οποίο συγγραφείς και εικονογράφοι δοκιμάζουν συνεχώς καινούριες ιδέες για τις δυνατότητες της αφήγησης, ανταποκρινόμενοι στο σύγχρονο κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο αλλά και στις νέες αντιλήψεις για την παιδικότητα.

Σε επίπεδο διαδραστικότητας καταγράφονται οπτικά ασυνήθιστα (visually striking) γραφιστικά -με το νόημα να παράγεται από τυπογραφικούς πειραματισμούς με το χρώμα, το είδος της γραμματοσειράς και το μέγεθος των λέξεων-, ενώ παράλληλα εντοπίζονται ασυνήθιστες εικονογραφικές επιλογές, πρωτότυπα παρακειμενικά στοιχεία, έντονη παρουσία μεταμυθοπλαστικών συμβάσεων και στενή συνεργατική σχέση των λέξεων με τις εικόνες. Ως αποτέλεσμα των υψηλών επιπέδων κειμενικής και εικονιστικής συνέργειας, 'το κείμενο ψιθυρίζει και η εικόνα αφηγείται' (Τσιλιμένη, 2007: 102), η 'αφηγηματικότητα' της εικόνας εντείνεται και οι λέξεις παύουν να αποτελούν το κύριο όχημα παραγωγής νοήματος μέχρι που κάποτε σιωπώνουν εντελώς (Hasset, 2000).

Στην πλειοψηφία των ελληνικών βιβλίων του δείγματος (Όταν η πασχαλίτσα συνάντησε ελέφαντα, Ο Άγιος Βασίλης και το διαβολάκι, Φίλοι; Φώς φανάρι, Χρυσούλα κ.α) ο ψηφιακός σχεδιασμός των γραφιστικών αποτυπώνεται σε πολυτροπικές συνθέσεις που κάνουν τον αναγνώστη-θεατή να παλινδρομεί συνεχώς ανάμεσα σε λέξεις και εικόνες, δομώντας και αναδομώντας το ολοένα τροποποιούμενο κειμενικό νόημα. Σε μια ριζοσπαστική εκδοχή της συνεργατικής αυτής σχέσης, η διάκριση μεταξύ λέξεων και εικόνων είναι ιδιαίτερα δύσκολη ενώ στην ακραία της μορφή οι λέξεις εξαφανίζονται υπέρ της εικόνας δημιουργώντας βιβλία χωρίς λόγια (wordless books) (Dresang, 1999: 88). Αυτό ισχύει στα τρία βιβλία που βραβεύθηκαν με το Caldecott Medal (The man who walked between the Towers, Kitten's First Fool Moon, The Hello Goodbye Window) όπου το λεκτικό κείμενο καταργείται ή περιορίζεται σε ένα εντελώς άνισο της εικονογράφησης ρόλο, η εικόνα αναλαμβάνει τα ηνία της αφήγησης και η συνέργεια ωθείται στα ακραία της όρια.

Ως εικονογραφημένα βιβλία χωρίς λόγια, (wordless picture books) τα συγκεκριμένα έργα απαιτούν μια μορφή διαδραστικής ανάγνωσης που αφορά στην 'οπτική' πλευρά της κατανόησης και που είναι ιδιαίτερα δύσκολη, δεδομένης της εξοικείωσης του αναγνώστη με τους λεκτικούς κώδικες.

Σχέτικά με τη συνδεσιμότητα (connectivity) διαπιστώνεται ότι, ενώ οι συνδέσεις των ελληνικών βιβλίων περιορίζονται στη διακειμενικότητα (Οι 12 Κοκκινোসκουφίτσες και ο κουρδιστός λύκος, Κοκκινোসκουφίτσα κ.α) και δεν επεκτείνονται σε άλλες επικοινωνιακές πλατφόρμες, η πλειοψηφία των βιβλίων που έχουν βραβευθεί με το Caldecott Medal συνομιλεί με άλλα μέσα όπως ο κινηματογράφος (χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του υβριδίου- παιδικό βιβλίο, graphic novel, κινηματογραφική ταινία- του Brian Selznick: The Invention of Hugo Cabret) και ο Παγκόσμιος Ιστός. Στα κοινωνικά δίκτυα (social networks) του τελευταίου, συγγραφείς, εκδότες, εικονογράφοι, εκπαιδευτικοί και αναγνώστες διαχειρίζονται πληροφορίες και 'μοιράζονται την ιστορία' μέσα από τις ψηφιακές αρχές της διαδραστικότητας (interactivity), της

συνδεσιμότητας (connectivity και της πρόσβασης) (access) οι οποίες εμπλέκουν δυναμικά όλους τους τύπους των μέσων.

Σε επίπεδο θεματολογίας και αναφορικά με την πρόσβαση (access) σε 'απαγορευμένα' μέχρι πρότινος θέματα, διαπιστώθηκε σύγκλιση των ελληνικών με τα αμερικάνικα βιβλία, με τα πρώτα να εστιάζουν στην ετερότητα (σωματική, φυλετική, πολιτισμική) και τα δεύτερα σε περισσότερο 'δύσκολες' και πολυδιάστατες θεματικές που αφορούν στην πρόσφατη ιστορία, την τέχνη, την τεχνολογία καθώς και σε αθέατες όψεις της καθημερινότητας. Οι επιλογές αυτές δημιουργούν την αίσθηση μιας λογοτεχνίας που αποτυπώνει με αυθεντικότητα την πραγματική ζωή χωρίς απαραίτητα να αποτελεί 'τον πιο ευχάριστο τρόπο αναπαράστασης της πραγματικότητας' (Dresang, 1999: 176).

Συμπερασματικά, η έρευνα καταλήγει στο ότι ο εντοπισμός χαρακτηριστικών που αποτυπώνουν ψηφιακές επιδράσεις υποδεικνύει την ύπαρξη ενός μεταβαλλόμενου τοπίου στο χώρο του ελληνικού βραβευμένου εικονογραφημένου βιβλίου για παιδιά που όμως δεν περιλαμβάνει βιβλία αντιπροσωπευτικά του όρου 'Ριζοσπαστική Αλλαγή' σε πλαίσιο ολιστικό, όπως συμβαίνει με τα βιβλία που έχουν βραβευτεί με το Caldecott Medal.

Αντί επιλόγου

Τα παιδιά του 21ου αιώνα έχουν αλλάξει δραματικά. Το ίδιο και τα βιβλία τους.

Η λογοτεχνία – μια ανέκαθεν ευέλικτη μορφή τέχνης (Kendall, 1995)- ανταποκρίθηκε στην αναδόμηση της οικονομίας της γραφής αντιμετωπίζοντας τον ηλεκτρονικό υπολογιστή ως τεχνολογία εκφοράς κειμένου, ως μέθοδο επαναπροσδιορισμού του οπτικού και εννοιολογικού της χώρου αλλά και ως νέο μέσο έκφρασης της μορφοφίας και της δύναμης των λέξεων. Ανάλογα ανταποκρίθηκε και ο χώρος του παιδικού βιβλίου. Η αποτύπωση χαρακτηριστικών που ενσωματώνουν ψηφιακές επιδράσεις στα βραβευμένα ελληνικά βιβλία είναι ενδεικτική μιας δυναμικής της παιδικής λογοτεχνίας και των έντυπων μέσων γενικότερα. Υποδεικνύει ότι το διαδίκτυο Ίντερνετ δεν είναι το μοναδικό μέσο που χαρακτηρίζεται από διαδραστικότητα (interactivity), συνδεσιμότητα (connectivity) και πρόσβαση (access) και ότι το παιδικό βιβλίο με διαφορετικές μορφές, έντυπες και ηλεκτρονικές, μπορεί να επιζήσει (ανεξάρτητα και σε συνδυασμό) αν μάθει να ζει στο καινούριο του περιβάλλον.

Για να συλλάβει κάποιος την έκταση των αλλαγών και τις πολλαπλασιαστικές επιδράσεις τους, χρειάζεται απόσταση και προοπτική. Αν οι όποιες προβλέψεις είναι έτσι κι αλλιώς παράτολμες, δεδομένου ότι το μέλλον είναι πλήρως μη αναγνωρίσιμο, στην προκειμένη περίπτωση γίνονται ακόμα πιο επισφαλείς αν ληφθούν υπόψη η ταχύτητα των αλλαγών και η νεότερικότητα των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Άλλωστε στο χώρο του βιβλίου το ιστορικό των 'προφητειών' δεν εμπνέει καμιά απολύτως βεβαιότητα: ο θάνατός του έχει προβλεφθεί σε πολλές περιπτώσεις (από την εποχή των πρώτων ραδιοφωνικών αναμεταδόσεων και την εμφάνιση της τηλεόρασης μέχρι την εισβολή του υπολογιστή και την ανάπτυξη του παγκόσμιου ιστού) ενώ ειδικά για το παιδικό βιβλίο δεν υπάρχουν καν προφητείες.

Επειδή η κρίση και η σκέψη σε μια περίοδο αστραπιαίων μεταβάσεων αν δε θέλουν να καταστούν αναλώσιμες δεν μπορούν παρά να είναι μεταίχμιακές, προκειμένου για το μέλλον του βιβλίου χρειάζεται να φέρουμε τη συζήτηση, μακριά από τις υπερβολές ουτοπικών ή δυστοπικών οραμάτων, στο φυσικό της χώρο που σήμερα είναι η νέα ψηφιακή πραγματικότητα και η νέα γενιά αναγνώστων. Μια γενιά που δε θυμάται τον κόσμο χωρίς κινητό, υπολογιστή και διαδίκτυο, που διαβάζει περισσότερο κείμενο στις οθόνες, απ' ό,τι σε τυπωμένες σελίδες και που ίσως δεν πρόλαβε καν να δει βιντεοκασέτες και να φωτογραφηθεί σε φιλμ.

Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι όλα τα βιβλία χρειάζεται να είναι ριζοσπαστικά. Τα παιδιά απολαμβάνουν την ανάγνωση των παραδοσιακών εικονογραφημένων βιβλίων όπως απολαμβάνουν και την πρόκληση της αλλαγής (Dresang, 2003). Το γεγονός ότι πολλά βιβλία δεν έχουν χαρακτηριστικά που αποτυπώνουν ψηφιακές επιδράσεις δε μειώνει την αξία τους, απλώς υπαγορεύει την αναγκαιότητα μιας θεωρίας που οριοθετεί τα μεν από τα δε. Άλλωστε 'η ιδέα μια λογοτεχνίας η οποία στηρίζεται σε συγκεκριμένους τύπους απόλαυσης, η οποία πατά τα ίδια κουμπιά στη ψυχολογία των αναγνώστων της για να επιτύχει τα ίδια αποτελέσματα θα ήταν και απελπιστικά βαρετή και απελπιστικά παρωχημένη' (Οικονομίδου, 2000: 282).

Στην έρευνα που προαναφέρθηκε, διαπιστώθηκε ότι υπάρχει μεν απόσταση ανάμεσα στα αμερικάνικα και τα ελληνικά βιβλία του δείγματος αναφορικά με την ύπαρξη ριζοσπαστικών χαρακτηριστικών, αλλά όχι μεγάλη. Η βράβευση και στην Ελλάδα βιβλίων που αποτυπώνουν χαρακτηριστικά της ψηφιακής κουλτούρας δείχνει ότι οι συντελεστές των βιβλίων (αλλά και των βραβείων) συνειδητοποιούν ότι ανάμεσα στο συγγραφέα και το κείμενο, ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη έχουν εμφανιστεί καινούρια εργαλεία, πρωτοφανείς τεχνικές, διαφορετικά υλικά, ένας ολόκληρος κόσμος επικοινωνιακών δυνατοτήτων και μαζί τους νέες αντιλήψεις για την παιδικότητα.

Όλα τα παραπάνω αποτελούν μέρος του διαλόγου μεταξύ παιδικού βιβλίου και τεχνολογίας που έχει μόλις αρχίσει. Για την εκδοτική κοινότητα που λειτουργεί περίπου όπως λειτουργούσε πριν 400 χρόνια επί Γουτεμβέργιου αλλά και γενικότερα για τον κόσμο του παιδικού βιβλίου, κριτικούς, ερευνητές, εκπαιδευτικούς, συγγραφείς, εικονογράφους, αναγνώστες (παιδιά και ενήλικους), η νέα πραγματικότητα προσκαλεί και προκαλεί για την ανακάλυψη νέων μορφών δημιουργικότητας, την επινόηση καινούριων θεωρητικών εργαλείων και την εισαγωγή νέων διδακτικών μεθοδολογιών.

Είναι μια πρόκληση που, όσο κι αν φαίνεται απαιτητική, δεν παύει να είναι πρόκληση. Όχι απειλή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Bolter, J D. (2006). Οι μεταμορφώσεις της γραφής Υπολογιστές, υπερκείμενο και αναμορφώσεις της τυπογραφίας. Μεταίχμιο.
- Γιακουμάτου, Μ. Τ. (2002β). Η λογοτεχνία μεταναστεύει στο διαδίκτυο: Ανοιχτά ερωτήματα και νέα δεδομένα. Εισήγηση στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο: Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στην Εκπαίδευση, Παν/μιο Αιγαίου, Ρόδος 26-29/ 9/ 2002.
- Γιακουμάτου, Τ. (2002). Δίκτυα και οθόνες. Βήματα προς μια νέα σχέση με τον γραπτό λόγο. Φιλολόγος, 107, 126-135.

Γιαννικοπούλου, Α. Α. (2002). Όταν η λογο-τεχνία συναντά την τεχνο-λογία: Πολυμεσικά και υπερκειμενικά στοιχεία σε βιβλία για μικρά παιδιά. Εισήγηση στο Συνέδριο: Η Λογοτεχνία Σήμερα: Όψεις, Αναθεωρήσεις, Προοπτικές, Αθήνα 29, 30/11- 1/12/2002.

Γιαννικοπούλου, Α. Α. (2008). Στη Χώρα των Χρωμάτων. Το Σύγχρονο Εικονογραφημένο Παιδικό Βιβλίο. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Γιαννικοπούλου, Α. & Φώκιαλη, Ε. (υπό έκδοση). Το εφηβικό μυθιστόρημα στην ηλεκτρονική εποχή. Στο Μ. Κανατσούλη (επιμ.) Σύγχρονη εφηβική Λογοτεχνία. Αθήνα: Πατάκης

Ζερβού Α. (1996). Στη χώρα των θαυμάτων: Το παιδικό βιβλίο ως σημείο συνάντησης παιδιών –ενηλίκων. Αθήνα. Πατάκης

Κανατσούλη, Μ. (2002). Αμφίσημα της παιδικής λογοτεχνίας: Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα. Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.

Κέρναν, Α. (2001). Ο θάνατος της λογοτεχνίας. Μτφρ. Α. Εμμανουήλ, Αθήνα: Νεφέλη

Μπίρκετς, Σ. (1998). Οι Ελεγείες του Γουτεμβέργιου. Η Μοίρα της Ανάγνωσης στην Ηλεκτρονική Εποχή. Αθήνα: Καστανιώτης.

Νάτσινα, Α. (2005). Υπερκειμενο: Ένας εναλλακτικός τρόπος θεώρησης των συλλογών διηγημάτων. Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας: Το διήγημα στην ελληνική και τις ξένες λογοτεχνίες: Θεωρία - γραφή - πρόσληψη. Αθήνα, 8-11/12.

Οικονομίδου, Σ. (2000). Χίλιες και μια ανατροπές. Η νεωτερικότητα στη λογοτεχνία για μικρές ηλικίες. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ong, W. J. (2005). Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη. Μτφρ. Κ. Χατζηκυριάκου. (Επιμ. Θ. Παραδέλλης). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Τσιλιμένη, Τ. (2007). Εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο. Όψεις και απόψεις. Βόλος: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.

Χοντολίδου, Ε. (1999). Εισαγωγή στην έννοια της πολυτροπικότητας. Γλωσσικός Υπολογιστής 1(1), 114-118.

Παλλά, Μ. (1992). Η ανάλυση περιεχομένου κειμένων. Φιλολογος, 67, 45-54.

Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου <http://www.greekibby.gr/greek.html>

Κρατικά λογοτεχνικά βραβεία: http://www.yppo.gr/6/q6320.jsp?obj_id=2172

Περιοδικό 'Διαβάζω': <http://the.greekbooks.net/central.php>

Caldecott Medal
Books: <http://www.ala.org/ala/marqs/divs/alsc/awardsgrants/bookmedia/caldecottmedal/caldecotthonors/caldecottmedal.cfm> ,
Caldecott Medal Awards: <http://lib.mansfield.edu/caldecott.cfm>

Ξενογλώσση

Aarseth E J.(1997(, Cybertext, Perspectives on Ergodic Literature, John Hopkins University Press, Baltimore

Anstey, M. (2002). 'It's not all black and white': Postmodern picture books and new literacies. Journal of Adolescent & Adult Literacy, 45, 444-457.

Bolter, J. D. (1991). Writing Space: The Computer, Hypertext, and the History of Writing.. Hillsdale, NJ: Erlbaum New Jersey

Coover, Robert. "The End of Books." New York Times Book Review 21 June 1992: 1, 23-25.

Crawford, P. A. (2000). Inside the picture, outside the frame: Semiotics and the reading of wordless picture books. Journal of Research in Childhood Education http://findarticles.com/p/articles/mi_hb1439/is_1_15/ai_n28815946. Προσπελάστηκε 3-1-2009.

Dresang, E. T. (1997). Influence of the Digital Environment on Literature for youth: Radical Change in the Handheld book. Library Trends, 45 (4), 639-663.

Dresang, E. T. (1999). Radical change: books for youth in a digital age. New York: H. W. Wilson.

Dresang, E.T. (2005). The Information-Seeking Behavior of Youth in the Digital Environment. Library Trends, 54(2), 178-196.

Dresang, E.T. (2008). Radical Change revisited: Dynamic digital books for youth. Contemporary Issues in Technology and Teacher Education, 8(3). Ανακτήθηκε από www.citejournal.org/vol18/iss3/seminal/article2.cfm

Ewers, H. H. (2000). Changing Functions of Children's Literature: New Book Genres and Literary Functions. Bookbird 38 (1), 6-11.

Gee, J. P. (2003). What video games have to teach us about learning and literacy. Computers in Entertainment, 1(1).

Gibson, (1986). Burning Chrome. HarperCollins Publishers

Goldstone, B. (2004). The postmodern picture book: A new subgenre. Language Arts, 81(3), 196-204.

Hammerberg [Hassett], D. D. (2001). Reading and writing hypertextually: Children's literature, technology and early writing instruction. Language Arts, 78 (3), 207-216.
www.newhorizons.org/strategies/literacy/hasset. Ανακτήθηκε στις 18-9-2008.

Hayles, K. (2002). Writing Machines., Cambridge MA: MIT Press.

Isaveoli, B. (2007). Who's news: Meet David Wiesner. Time for Kids. [www. Timeforkids.com/TFK/news/story](http://www.timeforkids.com/TFK/news/story). Ανακτήθηκε στις 3-1-2009.

Jenkins, H. (2006). Convergence Culture: Where old and new media collide. New York: University Press

Kress, G. & van Leeuwen, T. (2001). Multimodal Discourse: The Models and Media of Contemporary Communication, London: Arnold.

Kress, G. (1998). Visual and verbal modes of representation in electronically mediated communication: The potentials of new forms of text. In I. Snyder (Ed.), Page to screen: Taking literacy into the electronic era, (pp. 53-79). New York: Routledge.

Krug, D. (2002). Electronic Media and Everyday Aesthetics of Simulation. Visual Arts Research, 28 (2) 56, 27-37.

Landow, G. P. (1997). "What's a critic to do?: Critical theory in the age of hypertext". In G. P. Landow (ed). Hyper/ Text/ Theory. Baltimore: John Hopkins University Press.

Lenhart, A., Madden, M., Macgill, A.R., & Smith A. (2007). Teens and social media: The use of social media gains a greater foothold in teen life as they embrace the conversational nature of interactive online media. Ανακτήθηκε από http://www.pewinternet.org/PPF/r/230/report_display.asp.

Lewis, D. (2001). The constructedness of texts: Picture books and the metafictional. Signal, 61, 131-146.

Mackey, M. (1996). Strip Mines in the Garden: Old Stories, New Formats and the Challenge of Change. *Children's Literature in Education* 27(1).

Mackey, M. (1990). Metafiction for Beginners: Allan Ahlberg's "Ten in a Bed." *Children's Literature in Education*, 21(3), 179-87.

Mackey, M. (1994). The new basics: Learning to read in a multimedia world. *Children's Literature in Education*, 28(1), 9-19.

Miller 2002

Mitchell, W.J.T. (1994). *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago, University of Chicago.

Negroponte, N. (1996). *Being Digital*. Vintage.

Penrod 1988:

Pressman, J. (2008) *Electronic literature : An introduction and an invitation* Ανακτήθηκε από το <http://fixit-emst.blogspot.com/2009/04/electronic-literature-introduction-and.html>

Pantaleo, S. (2008). The Framed and the Framing in "Flotsam". *Journal of Children's Literature* 34(1), 22-9.

Raley, R. (2001). Reveal Codes: Hypertext and Performance, *Postmodern Culture*, 12(1).

Reynolds, K. (2007). *Radical Children's Literature Future Visions and Aesthetic Transformations in Juvenile Fiction*. Palgrave Macmillan.

Rheingold, H. (1993). *The virtual community: homesteading on the electronic frontier*. New York: HarperPerennial. <http://www.rheingold.com/vc/book/>.

Stephens, J. and Watson, K. (1994). *From Picture Book to Literary Theory*. St Chair Press. Australia.

Trites, R.S. (1994). *Manifold Narratives: Metafiction and Ideology in Picture Books*, *Children's Literature in Education*, Vol. 25 (4), 225-242.

Turkle, S. (1995). *Life on the screen. Identity in the Age of the Internet*. Simon and

Wiesner, D. (1992). Caldecott acceptance speech. *Horn Book Magazine*, 68 (4), 416-422

Tapscott, D. (1999). *Growing up Digital: The Rise of the Net Generation* McGraw-Hill

Unsworth, L., Thomas, A., Simpson, A. and Asha, J. (2005) *Children's Literature and Computer-based Teaching*. London: McGraw-Hill/Open University Press.

Wiesner, D. (2002). Caldecott Medal Acceptance. *Horn Book Magazine*, 78(49).

Yannicopoulou, A. (2007). Hypertextual Elements in the Interactive Fiction of Trivizas. *Bookbird*; 45, 15-22.

Το δείγμα της έρευνας

Αλεξοπούλου-Πετράκη, Φ. (2003). *Φίλοι;...Φως Φανάρι*. Εικ. Μ. Τζαμπούρα. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Ανδρικόπουλος, Ν. (2006). *Η Χώρα με τους Παράξενους Ανθρώπους*. Αθήνα: Καλέντης.

Βασιλάκη, Π. (2004). *Το χρυσόφαρο τ' ουρανού*. Εικ. Κ. Βαρούτσου. Αθήνα: Κέδρος.

Δροσάκη, Ε. (2003). *Το μέγα συμβάν του δάσους*. Αθήνα: Εντός.

Θερβάντες, Μ. (2003). *Δον Κιχώτης*. Διασκευή Μ. Αγγελίδου. Εικ. Σβετλίν. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Κοντολέων, Μ. (2005). «Μαζί θα περάσουμε το χειμώνα» είπε το έλατο. Εικ. Μ. Μαρκορίν. Αθήνα: Πατάκης.

Μπουλώτης, Χρ. (2004). *Κουδούνια με πατάτες στο φούρνο*. Βιβλιοπωλείο της Εστίας.

Μπουλώτης, Χρ. (2006). *Η κυρία Μίνα και η Άνοιξη*. Εικ. Φ. Στεφανίδη. Αθήνα: Λιβάνης Α.Α.

Μπουλώτης, Χρ. (2006). *Οι 12 Κοκκινόσκουφίτσες και ο κουρδιστός λύκος*. Εικ. Β. Παπασαρούχας. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Μπουλώτης, Χρ. (2007). *Όταν η πασχαλίτσα συνάντησε ελέφαντα*. Εικ. Μ. Μπαχά. Αθήνα.

Νευροκοπλή, Β. (2007). *Αν τ' αγαπάς ξανάρχονται*. Εικ. Ν. Ανδρικόπουλος. Αθήνα: Λιβάνης Α.Α..

Πατρόκλου, Λ. (2003). *Η Χρυσούλα*. Εικ. Β. Παπασαρούχας. Αθήνα: Κάστωρ.

Πλασαρά, Κ. (2006). *Η δική μας Λάση*. Εικ. Ν. Καπατσούλια. Αθήνα: Μικρή Μίλητος.

Στεφανίδη, Φ. (2006). *Κάτι παράξενο απόψε συμβαίνει*. Αθήνα: Λιβάνης Α.Α.

Χατζόπουλος, Π. (2006). *Ο Άγιος Βασίλης και το διαβολάκι*. Εικ. Π. Μπουλούμπασης. Αθήνα: Καστανιώτης.

Gerstein, J. (2003). *The Man who walked between the Towers*. Roaring Book Press.

Henkes, K. (2004). *Kitten's First fool moon*. Harper Collins Publishers.

Juster, N. (2006). *The Hello Goodbye Window*. Illus. C. Raschka. Hyperion Book CH.

Reiser, L. (1996). *Margaret and Margarita*. Rayo.

Selznick, B. (2007). *The invention of Hugo Cabret*. New York: Scholastic Press.

Wiesner, D. (2006). *Flotsam*. NY: Clarion Books.